

Araştırma Makalesi / Research Article DOI: 10.33207/trkede.1470499

SELÇUKLULAR KARŞISINDA HALİFE el-KÂ'İM BİEMRİLLÂH'IN HÂKİMİYETİ ELE GEÇİRME TEŞEBBÜSÜ*

*The Dominance Capture Attempt of Caliph al-Qā'im Bi-Amr Allāh
Against The Seljuks*

Suat KAYMAK**

ÖZ: el-Kâ'im Biemrillāh, hilâfetinin ilk yarısını (1031-1055) Büveyhî hâkimiyeti altında geçirmiştir. Büveyhilerin iyice zayıfladığı bu dönemde halife, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i Bağdâd şehrine davet ederek hem Büveyhilerden hem de Arslan el-Besâsîrî'nin tahakkümünden kurtulmuştur. Bununla birlikte siyasî hâkimiyet, bu kez Selçukluların eline geçirmiştir. Tuğrul Bey'in ölümüne kadar el-Kâ'im, bu duruma herhangi bir tepki göstermemiştir. Ancak Tuğrul Bey'in, el-Kâ'im'in kızı Seyyide Hatun ile izdivacı mevzusunda iki taraf arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. 455/1063 senesinde sultanın ölümünden sonra da el-Kâ'im, Bağdâd'da herhangi bir siyasî otorite adına hutbe okutmayarak bir nevi kendi otoritesini kurmayı denemiştir. Hatta kendi adına sikke bastırmıştır. Otoriteyi tamamen ele geçirmek için mahallî hâkimleri yanına çekmeye çalışmış, fakat Şerefü'd-devle Müslim'in birtakım faaliyetleri karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Güçlü bir siyasî otoriteden yoksun kalan Bağdâd'da yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde halife, Sultan Alp Arslan'ın ismini hutbeye ekleterek Selçuklu hâkimiyetini yeniden kabul etmiştir. Bu makale, Tuğrul Bey'in vefatının ardından Bağdâd'da yaşanan gelişmeler ile el-Kâ'im'in Abbâsî otoritesini tekrardan tesis etmek adına yaptığı faaliyetleri ele almaya matuftur.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Selçuklular, el-Kâ'im Biemrillāh, Tuğrul Bey, Alp Arslan

ABSTRACT: al-Qā'im bi-Amr Allāh spent the first half of his caliphate (1031-1055) under Buwayhid rule. In this period, when the Buwayhids were weakening, the caliph invited

* Bu makale, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ danışmanlığında hazırlanan 'Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)' (İstanbul 2014) başlıklı yüksek lisans tezinden oluşturulmuştur.

** Dr., İstanbul Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, suatkaymak@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6804-6839

© Copyright 2023 TÜEF Dergisi

Geliş Tarihi / Received: 19.04.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 10.06.2024

Yayın Tarihi / Published: 31.07.2024

the Seljuk sultan Toghril Beg to Baghdād and got rid of both the Buwayhids and Arslan al-Basasiri's domination. However, this time the Seljuks took over the political sovereignty. Until the death of Toghril Beg, al-Qā'im did not react to this situation. However, relations between the two sides became tense, regarding Toghril Beg's marriage to Sayyida Khatun, the daughter of al-Qā'im. After the death of the sultan in 455/1063, al-Qā'im tried to establish his own authority by not reciting khutbahs on behalf of any political authority in Baghdād. al-Qā'im even minted coins in his own name. al-Qā'im tried to attract local rulers to his side in order to completely seize authority, but some of Sharaf al-Dawla Muslim's activities caused disturbances. As a result of the unfavorable developments in Baghdād, which was deprived of a strong political authority, the caliph accepted the Seljuk rule again by reciting khutbah in the name of the Seljuk sultan Alp Arslan. This article aims to discuss the activities of al-Qā'im to re-establish the 'Abbāsīd authority after the death of Toghril Beg.

Keywords: 'Abbāsīds, Seljuks, al-Qā'im bi-Amr Allāh, Toghril Beg, Alp Arslan

Cite as / Atıf: KAYMAK, S. (2024). Selçuklular Karşısında Halife El-Kā'im Biemrillāh'ın Hākimiyeti Ele Geçirme Teşebbüsü. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 14(28), 269-287. <https://doi.org/10.33207/trkede.1470499>

Yayın Tarihi	31 Temmuz 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
Date of Publication	31 July 2024
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind

Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

el-Kâ'im Biemrillâh (1031-1075), hilâfetine ilk yarısını Şîi Büveyhîlerin hâkimiyeti altında geçirmiştir. 334/945'ten beri Abbâsîleri tahakküm altında tutan Büveyhîler, bu süreçte siyasî ve askerî manada iyice zayıflamış ve Arslan el-Besâsîrî isimli Şîi Türk emîr âdeta bağımsız hareket etmeye başlamıştır. el-Besâsîrî, gücünü iyice arttırarak halife üzerinde tahakküm kurmayı başarmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, t.y.: 399-400; İbnü'l-Kalânîsî, 1983: 143-144; a.mlf., 2008: 3; İbnü'l-Cevzî, 1992: 15, 348; a.mlf., 2005: 8; İbn Dihye, 2001: 127; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 84; a.mlf., 2011: 83; İbnü'l-Adîm, 1976: 4-5; a.mlf., 1982: 3-4; ez-Zehebî, 1983: 138; İbn Kesîr, 1998: 15, 730; a.mlf., 1995: 166; es-Suyûtî, 1964: 417). Oldukça zor bir duruma düşen el-Kâ'im hem Büveyhî hem de el-Besâsîrî'nin tahakkümünden tamamen kurtulmak için daha önce de birkaç kez elçi göndermek suretiyle çağrıda bulunduğu Sultan Tuğrul Bey'i bir kez daha Bağdâd'a davet etmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, t.y.: 400; İbnü'l-Kalânîsî, 1983: 144; a.mlf., 2008: 3; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, 1999: 12; İbnü'l-Cevzî, 1992: 15, 348; a.mlf., 2005: 8; İbn Dihye, 2001: 127; İbnü'l-Adîm, 1976: 5; a.mlf., 1982: 4; el-Yezdî, 1979: 38-39; ez-Zehebî, 1983: 138; İbn Kesîr, 1998: 15, 730; a.mlf., 1995: 167; es-Suyûtî, 1964: 418. Ayrıca bkz. Turan, 2010: 131-133). Halifenin son davetini kabul eden sultan, 447/1055 yılında Bağdâd'a gelerek hem şehirde Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiş hem de Şîi Büveyhî idaresine son vermiştir. el-Besâsîrî'nin¹ de Selçukluların gelişinden önce şehirden kaçmasıyla halife de rahat bir nefes almıştır (Özgüdenli, 2013: 104-105).

¹ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Genç, 1995; Korkmaz, 1997.

447/1055 yılından itibaren Bağdâd Selçuklu hâkimiyetine girmiş, Abbâsîlerin statüsünde ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak Büveyhiler dönemine ilga edilmesi bile düşünülen (Bozkuş, 2003: 107-116) ve yetkileri son derece tırpanlanan Abbâsî halifeleri, yeniden eski saygınlığına kavuşmuş ve manevî otoritesi yükselmiştir. Kezâ Büveyhiler döneminde olduğu gibi Selçuklu hâkimiyetinde de Abbâsîler siyasî, idarî, askerî vs. herhangi bir yetki elde edememiş, ayrıca dünyevî idareyi de tamamen Tuğrul Bey nezdinde Selçuklulara bıraktıklarını ilan etmişlerdir.

Mezkûr yılda Selçuklu askerleri ile Bağdâd ahalisi arasında yaşanan gerginlik (Bkz. İbnü'l-Esîr, 1966: 9, 611-612; a.mlf., 1987: 9, 463-465) nedeniyle halife ile sultan arasında bir gerginlik yaşamışsa da bunun dışında Selçuklu-Abbâsî münasebetleri olumlu olarak gelişmiştir. 455/1063'te Tuğrul Bey'in vefatına kadar halife, Selçuklu idaresine herhangi bir tepki göstermemiş ya da gösterememiştir (bkz. Adalıoğlu, 1996: 1-35). Bununla birlikte Tuğrul Bey'in saltanatının son yıllarında halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlenmek (bkz. Makdisi, 2009: 139-159; Kitapçı, 1994a: 57-99; a.mlf., 1994b: 13-42) istemesi üzerine muhataplar arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. Tuğrul Bey, halifenin bu evliliğe onay vermemesinden dolayı, iki yıl gibi uzun bir süre bu evliliğin gerçekleşmesi adına çaba göstermiştir.

Nihayetinde sultan, amacına ulaşmış ve Seyyide Hatun ile evlenmiştir (Zahîru'd-dîn Nîşâbûrî, 2015: 71; İbnü'l-İmrânî, 1973: 198; İbnü'l-Cevzî, 1992: 16, 65, 75; a.mlf., 2005: 32, 36; er-Râvendî, 1999: 109; İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 20, 22; a.mlf., 1987, 10, 36, 38; el-Bundârî, 1999: 18, 21; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 93, 110; a.mlf., 2011: 89, 107; İbn Hallikân, 1978: 66; Ebü'l-Ferec, 1999: 315; Ebü'l-Fidâ, 1997: 514, 542; en-Nüveyrî, 1980: 234; Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, 2015: 29; İbnü'l-Verdî, 1996: 358-359; a.mlf., 2014: 33-34; Muhammed Şebânkâre'î, 2009: 141; İbn Kesîr, 1998: 15, 781, 785; a.mlf., 1995: 196, 198; Hasan-i Yezdî, 2014: 85; es-Suyûtî, 1964: 420; Müneccimbâşı, 2000: Arapça metin, 22; Türkçe çev., 25. Ayrıca bkz. Turan, 2010: 141-142; Makdisi, 2009: 147; Kitapçı, 1994b: 27; Adalıoğlu, 1996: 35-39).

Muhtemelen Tuğrul Bey'in evlilik sürecindeki tutumunun da etkisiyle vefatından sonra halife, Bağdâd'da herhangi bir siyasî otorite adına hutbe okutmamış ve Abbâsî otoritesini tekrardan kurmayı denemiştir. Bu çalışma, el-Kâ'im Biemrillâh'ın Tuğrul Bey'in ölümden sonraki Abbâsî otoritesini tekrardan tesis etmek adına yaptığı faaliyetleri ele almaya matuftur.

1. Tuğrul Bey'in Vefatından Sonra Bağdâd'daki Selçuklu Karşısı Gelişmeler

Tuğrul Bey'in vefat haberi, Seyyide Hatun tarafından Bağdâd'a gönderilmiş, 24 Ramazân 455/20 Eylül 1063'te haberin ulaşmasının (İbnü'l-Cevzî, 1992: 16, 82; a.mlf., 2005: 38; İbn Kesîr, 1998: 15, 789; a.mlf., 1995: 201; İbn Haldûn, 2000: 578) ardından Irak'ta bir otorite boşluğu oluşmuştur. Derhâl harekete geçen el-Kâ'im, Selçuklu idaresini tamamen Bağdâd'dan çıkartıp Abbâsî otoritesini yeniden tesis etmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda da evvela Tuğrul Bey'i metbû tanıyan Ukaylîlerden Mûsul hâkimi Şerefü'd-devle Müslim, Mezyedîlerden Nûrû'd-devle Dübey, Selçuklu emîri Hezâresb, el-Câvâniyye Kürtlerinin reisleri Ebü'l-Feth b. Verrâm ile Ebü'n-Necm b. Verrâm ve Annâzîlerden Bedr b. el-Mühelhil'e birer mektup göndermiştir. Halife, Tuğrul Bey'in vefatı nedeniyle oluşan yeni vaziyeti görüşmek için mezkûr mahallî hâkimleri Bağdâd'a davet etmiştir. Bununla birlikte Şerefü'd-devle Müslim'e ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim halife ona hususî onur hil'ati göndermiştir (İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 26; a.mlf., 1987: 10, 41-42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 121; a.mlf., 2011: 116; İbn Haldûn, 2000: 578. Ayrıca bkz. Köymen, 2001: 52; a.mlf., 2013: 188; Adalıoğlu, 1996: 44-45; Özaydın, 2001: 211; Ayan, 2020: 534). Ancak halifenin Müslim'e karşı özel tutumu, idareyi ona teslim edeceği manasına gelmediği, mezkûr isimler arasında nispeten daha güçlü olduğu düşünüldüğünde onu kendi yanında tutmak için böyle davrandığını tahmin etmek mümkündür.

Diğer taraftan bu sırada Bağdâd'da amîd olarak görev yapan Ebû Sâ'id el-Kâynî'ye sultanın vefat ettiği ve halifenin, yukarıda zikredilen mahallî hâkimleri çağırdığı, bununla birlikte hizmet ve ülkenin huzuru hususunda ona güvenildiği bildirildi. Amîdin görevine devam edeceği izlenimi veren bu sözlere rağmen, el-Kâynî'den henüz bir cevap gelmeden Bağdâd ve çevresinde huzur ve güvenliği sağlamaları için yeni görevliler tayin edilmiştir. Bu gelişmeler, aynı zamanda Irak'ın Selçuklu idaresinden çıktığının, el-Kâ'im Biemrillâh'ın idariyi ele aldığı ilk işaretiydi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 121; a.mlf., 2011: 116; Köymen, 2001: 52).

Bunun üzerine amîd de Abbâsîlerin söz konusu tasarrufunu şiddetle tenkit etmiştir. Artık huzurun sağlanamayacağını, Tuğrul Bey'in vefatının gizli tutulması gerektiğini filhakika birtakım önlemler alındıktan sonra sultanın vefatının bildirilmesini istemiştir. Amîd, kendisine emân verilmesi ve sükûnetin sağlanmasından sonra hilâfet sarayına gelebileceğini, fakat talepleri doğrultusunda henüz bir adımın atılmadığını bildirmiştir. Kezâ "Ben, Amîdü'l-mülk'ün kölesiyim, ancak bana ondan gelecek bir emir

mektubuna uyarım” diyerek (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 121-122; a.mlf., 2011: 116) kendisinin Selçuklu idaresine bağlı ve Bağdâd’ın da onların hâkimiyetinde olduğuna, aynı zamanda can güvenliğinin olmadığına vurgu yapmıştır.

el-Kâyinî, Abbâsîlerin tutumu karşısında birtakım tedbirler almayı da ihmal etmemiştir. Evvelâ şehirde Rufeyl Nehri’nin Dicle’yle birleştiği yerde bulunan Kasr-ı Îsâ (Yâkût el-Hamevî, 1977: 4, 361-362) civarında savunma maksatlı bir sur yaptırmıştır. Asker toplamayı da ihmal etmeyen amîd, buraya mühimmat ve yiyecek getirmiş, savunma önlemleri almıştır. Hazırlık esnasında bir grup Acem de onun birliklerine dâhil olmuştur. Ayrıca Tuğrul Bey’in vefat ettiğini bildirmek için çevredeki Araplar emîrlere gönderilmek üzere kaleme alınan tevkî’lere de el koymuştur. Bağdâd’da Selçuklu idaresinin devam ettiğini göstermek amacıyla Muharrim Mahallesi’nin yukarısındaki Dârü’l-memleke’de² (Hatîb el-Bağdâdî, 1993: Arapça metin, 56-59) nevbet çaldırmaya devam etmiştir. Tuğrul Bey’in vefat ettiği yönünde gelen haberin de doğru olmadığını belirtmiştir (İbnü’l-Esîr, 1966: 10, 27; a.mlf., 1987: 10, 42; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 122; a.mlf., 2011: 116; İbn Haldûn, 2000: 578; Adalıoğlu, 1996: 45-46).

Muhtemelen el-Kâyinî’nin faaliyetlerini durdurmak amacıyla Tuğrul Bey’in vefatının paylaşılmasına karar verilmiştir ki sultanın ölüm haberinin Bağdâd’a ulaşmasından iki gün sonra 26 Ramazân 455/22 Eylül 1063’te el-Kâ’im’in veziri Fahrü’l-devle İbn Cehîr, sultan için Sahnü’s-selâm’da taziye merasimi düzenlemiştir (İbnü’l-Esîr, 1966: 10, 26; a.mlf., 1987: 10, 41; el-Bundârî, 1999: 26; Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 122; a.mlf., 2011: 116). Burada halifenin taziyeleri kabul etmemesi önemli bir detaydır. Kendisini Şîî Büveyhî tahakkümünden kurtaran, aynı zamanda damadı olan Tuğrul Bey’in taziyelerini kabul etmemesi, halifenin Selçukluları tam manasıyla benimsemediğine de işaret etmektedir.

Selçuklu idaresi ile Abbâsîler arasında karşılıklı tedbirler neticesinde el-Kâ’im Biemrillâh, el-Kâyinî’nin tavırlarını çok ağır bulmuş, bununla birlikte istediği emânnamenin hazırlatılıp kendisine verilmesini emretmiştir. Emânameyi alan el-Kâyinî, Halifelik Sarayı’nın doğusundaki kapılardan Dicle Nehri kıyısında bulunan Bâbü’l-garebe’ye (Ebü’l-Fidâ, 1860: 293) gelerek burada halifeye saygı gösterisinde bulunmuştur. Bu gelişmelerin ardından taziye merasiminden dört gün sonra 30 Ramazân 455/26 Eylül 1063’te hatiplere Halifelik Dîvânı’ndan merhum Tuğrul Bey’in isminin

² Bu yer, önceleri Dârü’l-imâre ismiyle anılırken Selçuklu döneminde Dârü’l-memleke adıyla meşhur olmuştur (ed-Dûrî, 1991: 430).

hutbelerden çıkarılması için emir gönderilmiştir. Emir üzerinde sultanın ismi hutbelerden çıkartılmış olmakla birlikte onun yerine bir başka hükümdarın adı zikredilmemiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 122; a.mlf., 2011: 116; Köymen, 2001: 53).³ Tuğrul Bey'in vefatından sonra bastırılan sikkelerde sadece el-Kâ'im ve torunu Ebü'l-Kâsım'ın isminin yer almasından (Jafar, 2011: İngilizce metin, 14-17) hareketle hutbelerde de mezkûr kişilerin adının zikredildiği tahmin edilebilir.

Tuğrul Bey'in isminin hutbelerden çıkarılması üzerine Selçuklu-Abbâsî münasebetleri gergin bir hâl almıştır. Nitekim halifenin bu kararından dolayı el-Kâ'inî'nin oldukça sinirlendiği anlaşılmaktadır. Amîd, karşı hamle olarak da Abbâsîlere ait iktâ ve diğer gelirlere el koymuştur. Bunun üzerine el-Kâ'im "Sen bu memlekette, ölen Sultan Tuğrul Bey tarafından memur edildin. Elini idareden [vergi toplama] çekip sükûn içinde oturursan otur, yoksa seni bu memleketten çıkartırım." diyerek amîde tepki göstermiştir. Ardından vergi toplamakla görevli Selçuklu Devleti'nin memurlarının yerine kendi adamlarını bu işe görevlendirmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 122-123; a.mlf., 2011: 117).

Bununla da yetinmeyen halife, Selçuklu idaresini tamamen ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Halife, kâdı ve fakihleri Halifelik Sarayı'nda toplayıp, "İmâma isyan eden ve muhalefet yoluna sapan kimseye ne yapılır?" şeklinde bir soru sormuştur. "Savaşılar ve cihad yapılır." şeklinde cevap olarak Selçuklularla mücadele etmek için meşruiyet zeminini de oluşturmuştur. Halifenin bu ciddi girişimi karşısında Amîd el-Kâ'inî de ondan özür dilemiştir. Amîdin geri adım atmasında, Vezir Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin gözünden düştüğü yönünde bazı haberlerin kendisine ulaşmasının da etkisi vardır. Halifeden özür diledikten sonra karşı faaliyetinin hesabını vermesi için hilâfet sarayına çağrıldığı anlaşılmaktadır. Amîdin kaçmaması için bazı tedbirler de alınmış, fakat bunları gören el-Kâ'inî korkuya kapıldığından Beytü'n-nûbe'ye gitmiştir. Ancak kendisine ceza kesildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kâdıkdât Ebû Abdullah Muhammed ed-Dâmegânî, amîdin topladığı vergilere karşılık 30 bin dînâr ve 600 ton tahıl vermesi yönünde bir karar vermiştir. Fakat el-Kâ'inî, bunları

³ el-Kâ'im Biemrillâh'ın Alp Arslan adına hutbe okutmasına kadar herhangi bir sultan ya da emir adına hutbe okuttuğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat Hasan H. Adalıoğlu, bu süre içerisinde hutbenin Süleymân b. Çağrı adına okunduğu ihtimalini zikretmektedir (1996: 49, n. 24). Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine veliahdı Süleymân adına hutbe okutulduğu doğrudur ancak onun kısa süreli hükümdarlığının el-Kâ'im Biemrillâh tarafından onaylandığına ve Bağdâd'da onun adına hutbe okutulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

karşılayabilecek güçte olmadığını belirterek ödeme yapamamıştır. Bunun üzerine tutuklanarak hapse atılmıştır. Bir süre hapiste kaldığı anlaşılan amîd, sonrasında halifenin isteğiyle dîvânda kalmaya başlamıştır. Amîdi bu şekilde bertaraf eden el-Kâ'im'in, idareyi tamamen ele aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim gümrük vergileri ile mukûs vergisini kaldırarak bunu minberlerden ilan ettirmiş, ardından halkın tamamını haberdar etmek için bu vergi düzenlemesini camilerin kapılarına astırmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 123; a.mlf., 2011: 117; Köymen, 2001: 53-54; Adaloğlu, 1996: 46).

Bağdâd'da Selçuklu idaresinin sona erdirildiğini gösteren bir diğer önemli işaret de el-Kâ'im Biemrillâh ile torunu Ebü'l-Kâsım (el-Müktedî Biemrillâh) adına bastırılan sikkelerdir. Günümüze ulaşan darp yeri "Medinetü's-Selâm" yani Bağdâd olan 455/1063 tarihli iki adet dînârın Selçuklu sultanı veya bir başka kişi adına yer vermeksizin darp edildiği görülmektedir. Söz konusu iki sikkeden başka, Medinetü's-Selâm'da bastırılmış dört adet 455/1063 tarihli sikke bulunmaktadır. Bunların tamamında da el-Kâ'im Biemrillâh ile Tuğrul Bey'in isimleri geçmektedir (Jafar, 2011: İngilizce metin, 14-17).

Mezkûr yılda darp edilen altı adet sikkenin son ikisinde⁴ Tuğrul Bey'in adının zikredilmemiş olması, onun vefatından sonra darp edildiğini, halife tarafından isminin sikkelerden çıkartıldığını göstermektedir. 456/1063-64 tarihli Medinetü's-selâm'da bastırılmış iki sikkeye baktığımızda Ebü'l-Kâsım ile Sultan Alp Arslan'ın isimleri geçmektedir (Jafar, 2011: İngilizce metin, 17-18). Nüvizmatik verilerden hareketle el-Kâ'im'in Abbâsî otoritesini yeniden kurmayı denediği açık olarak anlaşılmaktadır.

2. el-Kâ'im Biemrillâh'ın Mahallî Emîrlerle Münasebetleri

Halifenin, Tuğrul Bey'in vefatının ardından Bağdâd'a çağırdığı isimlerden Nûrû'd-devle Dübey, Ebü'l-Feth b. Verrâm ile Ebü'n-Necm b. Verrâm şehre gelmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 27; a.mlf., 1987: 10, 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 118; İbn Haldûn, 2000: 578). Hezâresb b. Bengîr ise Bağdâd'a gelmediği anlaşılmaktadır. Ancak Hezâresb, Ahvâz'dan el-Kâ'im'e bir mektup göndermiş, kendisine *melik* unvanı verilmesi hâlinde 100 bin dînâr vereceğini bildirmiştir. Bu isteğine karşılık "Bu mümkün değildir. Ancak böyle bir işlem Selçuklular için yapılmaktadır.

⁴ Y. Jafar, bu paraların Tuğrul Bey'in vefatından sonra yerine kimin geçeceğine karar verilmeden darp edilmiş olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Selçuklu idaresi altında Abbâsîlerin Bağdâd'da bastırıldığı ilk paralar olduğunu da zikretmektedir (Jafar, 2011: İngilizce metin, 17).

Ülkeni ele geçirmeye çalışan Kavurd Bey ile mücadele etmen gerekir, ancak bundan sonra bu isteğin dikkate alınır.”⁵ şeklinde olumsuz bir yanıt verilmek suretiyle talebi kabul edilmemiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 118).

Şerefü'd-devle ise daha Bağdâd'a ulaşmadan birtakım faaliyetlere girişmiştir. el-Kâ'im'in yolladığı hil'at ve mektup kendisine ulaştığında derhâl Bağdâd'a doğru yola çıkmıştır. Öncelikle Tikrît'teki Araplar ile Erbil ve civarında mukim Ebû Ali Mûsek ile Ebü'l-Hasan b. İsekân b. Gaymî'ye “Ben, Bağdâd'a gidiyorum. Çünkü halife, beni kendisinin nâ'ibi olarak Irak'a emîr atayacaktır” diyerek onları kendisine bağlamıştır. Mezkûr isimler de onunla beraber Bağdâd'a doğru yola çıkmışlardı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 123; a.mlf., 2011: 117). Muhtemelen iki emîr, Şerefü'd-devle'nin sözüne inanarak siyasî durumun değişeceğini ve onun Irak'ta idareyi ele geçireceğini düşünerek otoriteyi elinde tutanın tarafında olmayı tercih etmişlerdir.

Şerefü'd-devle henüz Bağdâd'a gelmeden şehirdeki askerî gücün desteğini almak amacıyla bazı kesimlerle irtibat kurmak istediği görülmektedir. Bağdâd'da bulunan bazı Oğuz ve Acem grupları ile Hâcib İlermiş'e para ve ülke (*memleket*) vaadinde bulunduğunu bildiren mektuplarla hediyeleri getiren iki Oğuz askeri, Vezir Fahrü'd-devle tarafından yakalanmıştır. İki asker hemen tutuklanarak hapse atılmış, böylece Şerefü'd-devle'nin planı da başarısız olmuştur.

Diğer taraftan Şerefü'd-devle, muhtemelen bölgedeki emîrlerin desteğini almak için kardeşi İbrâhîm'i Bağdâd'a 10 fersah (yaklaşık 60 km) mesafedeki Avânâ'ya (Yâkût el-Hamevî, 1977: 1, 274-275) göndermiştir. Vezir Fahrü'd-devle de bu hamleye karşılık Hâcib İlermiş komutasında 200 asker, Muhammed b. Mansûr ve Muhârriş b. Mucellâ komutasında ise 50 asker yollamıştır. Ayrıca halifeye bağlı mahallî emîrlere de İbrâhîm'i durdurmaları için harekete geçmeleri hususunda mektuplar gönderilmiştir. Kendisine karşı önlemler alındığını duyan İbrâhîm de derhâl Avânâ'dan kaçmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 123-124; a.mlf., 2011: 117-118).

Şerefü'd-devle'nin ise halifenin huzuruna gelmeden Irak şehirlerini hâkimiyet altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Tikrît valisine kalenin kendisine teslim edilmesi için haber göndermiştir. Ancak

⁵ Daha önce Hezâresb'e bir mektup gönderen Kirmân Selçuklu hükümdarı Kavurd Bey, onun kendisine itaat etmesini, Hûzistân, Basra ve çevresinde hutbelerde kendi adını zikretmesini ve sikkelerde de adına yer vermesini aksi takdirde onun için bir tehdit unsuru olacağını bildirmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 118).

vali, “Kaleyi ancak kış geçtikten sonra sana teslim ederim. Çünkü Tarık-i Horâsân⁶ kar yüzünden geçilmez durumdadır.” şeklinde bir yanıt vermek suretiyle onun talebini reddetmiştir. Kaleyi almakta kararlı olduğu anlaşılan Şerefü’-d-devle’ye kuşatma hazırlıklarına başlamış ancak vali, Şerefü’-d-devle’nin birliklerine bir gece baskını düzenleyerek askerlerinin bir kısmını öldürtmüştür. Şerefü’-d-devle, Tikrît valisinden ciddi bir darbe almasına rağmen bu olayın ardından halk arasında Ukaylî emîrinin Bağdâd’a girdiği, Dârü’l-memleke’ye yerleştiği ve hilâfet sarayını yağmaladığı yönünde birtakım yalan haber yayılması, ciddi bir huzursuzluğa sebebiyet vermiştir (Sibt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 123-124; a.mlf., 2011: 118). Bundan dolayı el-Kâ’im ve Bağdâd ahalisi de endişeye kapılmıştır. Yalan haberlerin yayılmasının sebebi bilinmemekle birlikte Şerefü’-d-devle eliyle haberlerin yayıldığı da tahmin edilebilir. Zira durumun vahim olduğunu göstererek Bağdâd’ın dolayısıyla idarenin kendisine teslim edilmesini hedeflediği düşünülebilir.

Şerefü’-d-devle’nin faaliyetleri karşısında Abbâsîlerin birtakım tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Emîrin, şehre batı yakasından gireceği dikkate alınarak Hâcib İlermiş’in komutasında Oğuzlar ve gulâmlardan oluşan bir birlik Bağdâd’ın batı yakasına konuşlandırılmıştır. Yine de el-Kâ’im güvenliği tam manasıyla sağlamak ve taraftar toplamak amacıyla şehirdeki Arap ile Türk gruplara hil’atler verip büyük miktarda para dağıtmıştır (Sibt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 118).

Kendisine karşı alınan tedbirlerin farkında olan Şerefü’-d-devle Müslim, Hilâfet Dîvânı’na elçilerle bir mektup göndererek burada faaliyetlerinin sebebi ile Tuğrul Bey dönemindeki durumuna dair açıklamalarda bulunmuştur:

“Ben, bu hazırlanan topluluk ve askerlerin, ayrıca hil’at ve para dağıtılmasının nedenini bir türlü anlayamıyorum. Eğer bütün bunlar bana karşı ise, ben isyan ile itaatten çıkma taraftarı değilim. Benim Bağdâd’a gelmem sizin mektup ve davetiniz nedeniyledir. Ey Vezir, bana gönderilen hil’ati, ben Mûsul’da şeref duyarak giydim. Ben, her zaman Bağdâd’a gelip hizmete hazırım ama benim size olan bu yakınlığım kötüye yorumlanıp bana karşı askerî hazırlık yapılmasını doğru bulmam. Ülkemdeki tasarrufuma gelince, burada hiçbir kötü ve olumsuz hareketlerde bulunmuyorum. Bu Benû Esed’e ait topraklar, Sultan Tuğrul Bey dönemi süresinde kendi yönetimlerinde idi. Hiç kimse bu topraklara el koymak istemedi ve onlar ayrıca Vâsıt topraklarında dahi hâkimiyetlerini sürdürüyorlar. Aynı şekilde Emîr Bedr b. Mühelhil, Hezâresb ve İbn Verrâm da beldelerinin hâkimi olarak durmaktadırlar. Biz Ukaylîler ise, sultan döneminde iktâlarımızda bir tarafa itilmiş olarak korku içindeydik ve iktâlarımızın gelirlerini bizden

⁶ Tarık-i Horâsân, Irak’a bağlı bir yer (İbnü’l-Esîr, 1966: 10, 395; a.mlf., 1987: 10, 319).

SELÇUKLULAR KARŞISINDA
HALİFE el-KÂ'İM BİEMRİLLÂH'IN
HÂKİMİYETİ ELE GEÇİRME TEŞEBBÜSÜ

başkaları aldı. Fakat sultanın ölümü ve dolayısıyla bizim de endişemizin ortadan kalkması üzerine biz, ülkemize geri döndük. Bizim baba ve dedelerimiz için verilmiş olan güven garantisini bize de vermeniz yerinde olacaktır. Allah, bu tür istekte bulunanlara kesinlikle yardım eder. Bu tür güvenceler verildiği takdirde çevre emirleri de size itaat ile kendi yönetim bölgelerine geri dönerler. Böylece ben de onlar gibi size itaat eder ve Bağdâd'a Dârü'l-hilâfe'ye hizmette bulunurum.” (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 118-119).

Daha önce Bağdâd'a gelen Nûrû'd-devle Dübeys ve adamları, Şerefü'd-devle'nin söz konusu mektubundan rahatsızlık duymuşlardır. Dolayısıyla Şerefü'd-devle'yi desteklemeyi sakıncalı bulmuşlardır. Bu durumu el-Kâ'im'e de bildirmişler, halife “Şerefü'd-devle'nin bahsettiği şeylerin gizliliğini ayıplamam ve onu bundan yasaklamam. Fakat o, bize karşı olan isyan durumunu gizlemeye çalışmışsa da bunun belirtileri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de onun bize gönderdiği mektuba cevap vermek, bizim nazarımızda mümkün olmayan bir husustur. Onunla savaşıp onu buradan uzaklaştırmaktan başka çare kalmamıştır.” şeklinde bir cevap vermek suretiyle onların endişelerini gidermeye çalışmıştır. Kezâ Şerefü'd-devle'nin Irak'tan çıkarılmasını da onlara emretmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124; a.mlf., 2011: 119). Nûrû'd-devle de halifenin emrini alınca öncelikle adamlarıyla birlikte ona itaat ve hizmet edeceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca Şerefü'd-devle'ye karşı mücadeleye yönelik hazırlıklara başlamaları için idaresi altındaki Arap, Deylemlî ve Kürt topluluklara haber göndermiştir (İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 27; a.mlf., 1987: 10, 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 124-125; a.mlf., 2011: 119).

Vezir Fahrû'd-devle ise Şerefü'd-devle'nin yukarıda zikrettiğimiz mektubunu getiren elçilerine şu sözleri söyleyerek muhataplarının asıl amacını ve halifeye karşı nasıl davranmaları gerektiğini bildirmiştir:

“Siz, zahîren halifeye itaat bildiren bir mektupla geldiniz. Fakat hareket ve davranışlarınız bu mektubunuzun kapsamına aykırı oluyor. Sizlere yazılan hususlar, öteki emirlere yazılanlar gibidir, yani itaatli olup hizmette bulunmaları, onlara ve size bildirilmiştir, fakat sizden bunun aksi tezahür etmiştir. Eğer siz, bize sadık iseniz aşiretiniz ve emirlerinizin ileri gelenleri olan Ba'bes b. İsâ'yı derhâl bize gönderirsiniz. Biz, onunla sorunun çözümünü belirleyen esasları tespit edelim ve diğer emirler de buna uyarlar”.

Kendisinden önce elçilerini Bağdâd'a gönderen Şerefü'd-devle, bu görüşmeler esnasında şehre üç fersah (yaklaşık 18 km) mesafedeki Ecmetü'z-ziyâde'ye ulaşmıştı. Daha önce şehrin batı yakasına konuşlandırılan Hâcib İlermiş'in yanına Nûrû'd-devle, Ebü'l-Feth b. Verrâm, Ebü'n-Necm b. Verrâm, Bedr b. Mühelhil ile birlikleri de katılarak

bu yakadaki en-Necmî⁷, Bâbü’ş-Şâm⁸ ve Bâbü’t-Tibn⁹ mevkiinde savunma tedbirleri almışlardır. Bu arada Fahrü’d-devle’nin talebi üzerine Ukayîlerin ileri gelenlerinden Ba‘bes b. İsâ da Bağdâd’a gelmiş, Irak’ta bazı yerlerin¹⁰ kendisine verilmesi hâlinde halifeye itaat edeceğini bildirmiştir. Ba‘bes’in istediği yerlerin ona verileceği yönünde söz verilmişse de o bu konuda ikna olmamış ve el-Kâ’im Biemrillâh’a itaat etmeden şehirden ayrılmıştır (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 125; a.mlf., 2011: 119).

Ba‘bes’in tavrına karşılık halife, Nürü’d-devle Dübey’s’e Ukayîlerle mücadele etmesi yönünde emir vermiştir. Ancak Dübey’s, halifenin bu emrini yerine getirmemiş, bununla birlikte “Halifenin benimle göndereceği ve beraberinde, gereken kimselere dağıtılacak yeterli para bulunan bir kumandana ihtiyacım olacaktır.” şeklinde bir cevap vermiştir. Benû Esed’den bir grup, Deylem, Vâsıt ve Bağdâd Türkleri ile beraber Nürü’d-devle’nin oğlu, Vâsıt’tan Bağdâd’a gelmiştir. Diğer taraftan Receb b. Menî‘, Benû Hafâce ve Bedr b. Mühelhil’in adamlarından bir toplulukla birlikte şehre ulaşmıştır. Mezkûr gruplara hil’atlarla para veren halife, onları kendi tarafında tutmak istemiştir. Ayrıca onlara yardımcı olması amacıyla hâs hâcibi Muvaffak’ı görevlendirmiştir (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 125; a.mlf., 2011: 119-120).

Bağdâd’da halife etrafında birleşen Arap, Türk, Deylemli ve Kürt birlikleri karşısında Şerefü’d-devle’nin geri adım attığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şerefü’d-devle, halifeden özür dilemiştir. Böylece talep ettiği topraklar kendisine verilmiştir. Sonrasında halife, onu hil’at giymek üzere hilâfet sarayına davet etmiş ancak evvelâ bunu kabul etse de daha sonra vazgeçmiştir. Yine de halife onun için hazırlattığı hil’atleri kendisine göndermiştir. Şerefü’d-devle de hil’atleri giyip halifeye bağlılık yemini etmiştir. Karşılıklı girişimler neticesince taraflar arasındaki soğukluk da nihayete ermiştir. Sükûnetin sağlanmasından sonra Şerefü’d-devle de âdeta kuşattığı hilâfet sarayından askerlerini çekmiş ve Mûsul’a dönmüştür (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 128; a.mlf., 2011: 127; Köymen, 2001: 54).

Bütün bu gelişmeler, el-Kâ’im Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmaya çalışırken, daha ihtiraslı ve birbirleriyle rekabet hâlindeki Arap kabilelerinin

⁷ Hilâfet sarayının karşı tarafında bulunan bir yer (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 55; a.mlf., 2011: 50).

⁸ Bağdâd’ın batı yakasında bulunan bir mahalle (Yâkût el-Hamevî, 1977: I, 308).

⁹ Bağdâd’ın batı yakasında yer alan büyük bir mahalle (Yâkût el-Hamevî, 1977: I, 306).

¹⁰ Bu yerlerin isimlerine dair bir malumat bulunmamaktadır (bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1989-1992: 125; a.mlf., 2011: 119).

tahakkümü altına gireceği tehlikesini de göstermiştir. Dolayısıyla halife için Selçuklu idaresinin devam etmesinin daha cazip geldiği anlaşılmaktadır. Zira siyasî birliğin devamı ve kaosun sona ermesi adına Selçuklu hâkimiyetinin devam etmesi gerekmektedir. Ayrıca Selçukluların halifeye karşı saygılı tavırları da el-Kâ'im'in tekrardan siyasî otorite olarak onları tanımalarına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla Alp Arslan'ı saltanatını tanıma hususu daha kolay çözülmüştür.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra güçlü bir siyasî-idarî otoritenin olmamasından kaynaklı Bağdâd'da yaşanan krizlerin yanında sosyal düzenin bozulduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle Bedeviler, şehrin civarı ile Irak'ta karışıklıklar çıkartmak suretiyle ülkenin her yerinde yağma faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu karışıklıklar ayyârların da faaliyetlerini arttırmasına sebep olmuştur. Bedeviler ile ayyârların neden olduğu karışıklıktan dolayı tarımın da olumsuz yönde etkilendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte halk tehlikeyi göze alarak tarım yapmaya çalışmıştır (İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 27; a.mlf., 1987: 10, 42; İbn Kesîr, 1998: 15, 789; a.mlf., 1995: 201; Ayan, 2020: 532). Söz konusu grupların faaliyetlerinin artmasından kaynaklı olduğu tahmin edilen bir başka olay da Receb b. Menî'in şehre geldiği dönemde yaşanmıştır. Muhtemelen Bedevî ve ayyârların faaliyetlerinden dolayı halkın bir kısmı silahlanmış, çarşılarını kapatmış ve davullar çalmaya başlamışlardır. Hatta askerlerle çatışmışlar ve şehirde ciddi bir huzursuzluğa neden olmuşlardır (Sibt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 125; a.mlf., 2011: 119-120).

Halife, 30 Ramazân 455/27 Eylül 1063'te Tuğrul Bey'in ismi hutbelerden çıkarttıktan sonra yaklaşık yedi ay kadar hâkimiyetindeki topraklarda müstakil bir idare göstermeye çalışmıştır. Sultanın vefat haberinin Bağdâd'a ulaşmasından sonra el-Kâ'im Biemrillâh, mahallî emîrler ve Selçuklu amîdi el-Kâ'iminin etrafında yaşanan gelişmelerden sonraki sürece dair malumat bulunmamaktadır. Bununla birlikte yukarıda da zikredildiği üzere otorite krizi ve buna bağlantılı sosyal karışıklıkların yaşandığı muhakkaktır. el-Kâ'im'in müstakil idaresi, 18 Rebî'ü'l-âhir 456/9 Nisan 1064'te Alp Arslan adına hutbe okutulmasıyla nihayete ermiştir. M. A. Köymen, bu süreçte tek başına hâkimiyet kuran el-Kâ'im için "Hükümdar-Halife" (Köymen, 2001: 54) tabirini kullanmaktadır. Nitekim halifenin faaliyetleri göz önüne alındığında Köymen'in yerinde bir tespit yaptığı anlaşılmaktadır.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Şerefü'd-devle Müslim'in Abbâsî karşıtı faaliyetleri, Selçuklu amîdinin dirençli tavrı ve güçlü bir otoritenin olmamasından kaynaklı yaşanan siyasî ve sosyal krizlerden kaynaklı

“Hükümdar-Halife” el-Kâ'im Biemrillâh'ın müstakil idareyi kurma çabası, başarısız bir girişim olarak kalmıştır (Köymen, 2013: 188).

3. el-Kâ'im Biemrillâh'ın Hâkimiyeti Ele Geçirme Teşebbüsünün Sonu

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Bağdâd'da yukarıda zikredilen gelişmeler yaşanırken, Selçuklu tahtına aday isimlerden Süleymân, Kavurd Bey ve Kutalmış'ı bertaraf eden Alp Arslan Şevvâl 455/Ekim 1063'te başşehir Rey'e girerek Selçuklu tahtına oturmuştur (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 129; a.mlf., 2011: 129; Özgüdenli, 2013: 137). Alp Arslan tahta kesin olarak geçtikten sonra Seyyide Hatun'un Bağdâd'a geri dönmesine müsaade etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 129-130; a.mlf., 2011: 130). Yeni sultan, Seyyide Hatun'a refakat eden görevlilere de Bağdâd'da irad edilen hutbelerde adının zikredilmesi için halifeye müracaat etmelerini emretmiştir. Ayrıca halifeden kendi adına hutbe okutmasını talep ettiği bir de mektup göndermiştir. Seyyide Hatun ve yanındaki görevliler, 13 Rebî'ü'l-evvel 456/5 Mart 1064 tarihinde Bağdâd'a ulaşmıştır (Zahîru'd-dîn Nîşâbüri, 2015: 71; İbnü'l-Cevzî, 1992: 16, 86; a.mlf., 2005: 41; er-Râvendî, 1999: 110; İbnü'l-Esîr, 1966: 10, 35; a.mlf., 1987: 10, 47-48; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 130; a.mlf., 2011: 130; Ebü'l-Fidâ, 1997: 542; en-Nüveyrî, 1980: 235; a.mlf., 1985: 304; ez-Zehebî, 1994: 285; Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvînî, 2015: 30; İbnü'l-Verdî, 1996: 359; a.mlf., 2014: 34; İbn Kesîr, 1998: 15, 793-794; a.mlf., 1995: 203; İbn Haldûn, 2000: 579; Hasan-i Yezdî, 2014: 87; Müneccimbâşı, 2000: Arapça metin, 29; Türkçe çev., 34; Turan, 2010: 149).

Seyyide Hatun ile Bağdâd'a gelen heyetin içerisinde yer alan yeni Şahne Aytegin es-Süleymânî'nin katılımıyla Beytü'n-nûbe'de bir toplantı düzenlenmiştir. Burada söz alan Aytegin, yanındaki mektupları takdim etmiştir. el-Kâ'im Biemrillâh da kızının dönmesine müsaade ettiği için Alp Arslan'a teşekkür etmiş ve onun adına hutbe okutulmasını emretmiştir. Nihayetinde 18 Rebî'ü'l-âhir 456/9 Nisan 1064 tarihinde okutulan hutbede Alp Arslan adı zikredilmeye başlanmıştır. Halife, sonrasında mahallî hâkimler Şerefü'd-devle Müslim, Nürü'd-devle Dübeys, İbn Verrâm başta olmak üzere diğer yerel hâkimlere de Alp Arslan adına hutbe okutmaları için mektuplar göndermiştir. Buna mukabil mezkûr mahallî hâkimler de sultan adına hutbe okutacaklarını bildirdikleri mektuplarla cevap vermişlerdir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 130; a.mlf., 2011: 131; Adalıoğlu, 1996: 49; Özaydın, 2001: 211).

Tuğrul Bey'in vefatından sonra yukarıda zikredildiği üzere el-Kâ'im Biemrillâh sadece kendi isminin bulunduğu sikkeler bastırmıştı. Bağdâd'da Alp Arslan adına hutbe okutulmasının ardından, hilâfet makamından sultanın adının sikkelere yazılması ve sultanlık hil'atinin (*el-hil'atü's-sultâniyye*) gönderilmesi istenmiştir. İlk istek hemen yerine getirilmişse¹¹ de ikinci istek hilâfet görevlileri tarafından maddî sebepler ileri sürülerek bekletilmiş, daha sonra sultanın görevlisinin direktmesi üzerine hil'at hazırlatılarak (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1989-1992: 131; a.mlf., 2011: 132) livâ ve ahidnâme ile birlikte Alp Arslan'a gönderilmiştir (İbnü'l-İmrânî, 1973: 199). Böylece halifenin, Tuğrul Bey'in vefatından sonra Abbâsî otoritesini yeniden tesis etme rüyası da sona ermiştir. Halife, karışıklıklarla baş edemeyerek Selçuklu hâkimiyetini yeniden kabul etmek zorunda kalmıştır. Nitekim XII. yüzyılın ilk yarısında başlayacak halifeler ile sultanlar arasındaki mücadelelere kadar Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinde benzer bir durum yaşanmamıştır (Köymen, 2001: 55).

Sonuç

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu-Abbâsî ilişkileri genel itibarıyla olumlu bir seyir izlemekle birlikte sultanın Seyyide Hatun ile evlenme isteği ve sonrasında Abbâsî hilâfetinin aleyhine aldığı bazı kararlar, iki hanedan arasındaki münasebetlerin bozulmasına neden olmuştur.

Abbâsîlerin Tuğrul Bey'in otoriter kimliği karşısında Selçukluların üstünlüğünü kabul etmekten başka seçeneğinin olmadığı muhakkaktır. Sultanın vefatından sonraki halifenin faaliyetlerine bakıldığında Selçuklu idaresini mecburiyetten kabul ettiği anlaşılmaktadır. Sultanın vefatıyla da onları Bağdâd'dan çıkartmak ve idareyi tekrardan Abbâsîlerin uhdesine almak istemiştir. Nitekim 8 Ramazân 455/4 Eylül 1063'te vefat eden Tuğrul Bey'in haberi, 24 Ramazân 455/20 Eylül 1063'te Bağdâd'a ulaşmış, kısa bir süre sonra 30 Ramazân 455/26 Eylül 1063 günü de Halifelik Divânı'ndan gönderilen emirle Tuğrul Bey'in ismi hutbelerden çıkartılmıştır. Bağdâd'da bu gelişmeler yaşanırken Selçuklu tahtı için Süleymân, Alp Arslan, Kavurd Bey ve Kutalmış'ın mücadele verdiği görülmektedir. Alp Arslan muhtemelen Şevvâl 455/Ekim 1063 tarihinde başşehir Rey'de Selçuklu tahtına oturmuştur. Kutalmış'ı da bertaraf ettikten sonra Bağdâd'a gönderdiği elçi vasıtasıyla hem biat almış hem de adına hutbe okutulmuştur (18 Rebî'ü'l-âhir 456/9 Nisan 1064).

¹¹ 456/1063-64 tarihli Medinetü's-selâm'da bastırılmış iki sikkede Sultan Alp Arslan'ın isimi geçmektedir (Jafar, 2011: İngilizce metin, 17-18).

Burada Tuğrul Bey'in vefatından Alp Arslan adına Bağdâd'da hutbe okutulmasına kadarki süreç ile el-Kâ'im Biemrillâh'ın faaliyetleri dikkate alındığında halifenin hangi amaçla hareket ettiği net bir şekilde anlaşılmaktadır. Halifenin taht müddeîlerinin mücadelesinin sonunu beklediği gibi bir izlenim oluşmakla birlikte durum pek de bu şekilde değildir. Zira tahtın en güçlü adayı Alp Arslan daha Şevvâl 455/Ekim 1063'te tahta oturmasına rağmen halife bunu dikkate almamış, Tuğrul Bey'in vefatının ardından kendi ve torunu adına sikke darp ettirmiştir. Yine halife askerî güçten yoksun olduğu için civardaki mahallî hâkimlerin bu gücünden yararlanmak istemiş ve onları Bağdâd'a davet edip desteklerini almaya çalışmıştır. Fakat Şerefü'd-devle Müslim'in Selçukluların yerine idareyi alacağını düşünmesinden dolayı çıkan siyasî ve sosyal krizler, halifenin isteğinin başarısız bir teşebbüs olarak kalmasına neden olmuştur.

Alp Arslan, kısa sürede Selçuklu başşehirinde tahtına oturmasına rağmen Kutalmış ile mücadele devam etmiştir. Halifenin gelişmelerden haberdar olup olmadığına dair bir malumat bulunmamakla birlikte muhtemelen sonrasında kendisine gönderilen elçiler vasıtasıyla taht mücadelelerini öğrenmiştir. Halife, Alp Arslan'ın kesin olarak tahta oturmasını dikkate almamış, Selçuklu idaresinin Bağdâd'da devam etmesini istememiştir. Fakat Alp Arslan'ın rakiplerini bertaraf ederek güçlü bir şekilde tahta oturması ve Bağdâd'a şahne göndermesinden dolayı muhtemelen ondan çekinerek şehirde Selçuklu idaresini yeniden kabul etmek zorunda kalmıştır. Alp Arslan'ın sultan olması, Abbâsiler ile kesilen ilişkileri tekrardan aktif hâle getirmiştir. Başarısız müstakil idaresinde karışıklıklara engel olamayan halifenin Selçuklular adına tekrardan hutbe okutarak hâkimiyetlerini yeniden tanımak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. el-Kâ'im'in bu girişiminden sonra XII. yüzyılın ilk yarısında Halife el-Müsterşid'e kadar Abbâsî-Selçuklu ilişkileri umumiyetle olumlu seyir izlemiştir.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (1996), *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- AYAN, Ergin (2020), *Sultan Tuğrul Bey: Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*, Kronik Kitap, İstanbul.
- BOZKUŞ, Metin (2003), *Büveyhiler ve Şiilik*, Vizyon Yayıncılık, Sivas.
- el-Bundârî (1999), *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin BURSLAN, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- ed-DÛRÎ, Abdülaziz (1991), “Bağdat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 425-433.
- Ebü'l-Fidâ (1860), *Takvîmu'l-buldân*, Nşr. M. REINAUD ve Mac Guckin de SLANE, Imprimerie Royale, Paris.
- Ebü'l-Fidâ (1997), *Târîhu Ebi'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1, Thk. Mahmûd Deyyûb, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Ebü'l-Ferec (1999), *Abû'l-Farac Tarihi*, 1, Çev. Ömer Rıza DOĞRUL, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- GENÇ, Süleyman (1995), *Fatimi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni (2015), *Târîh-i güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed. Erkan GÖKSU, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Hasan-i Yezdî (2014), *Cami'u't-tevârîh-i Hasenî*, Selçuklular ile ilgili kısımların neşri ve Türkçe çev. Bülent ÖZKUZUGÜDENLİ, *Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'u't-tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, 1, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Hatîb el-Bağdâdî (t.y.), *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*, 9, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine.
- Hatîb el-Bağdâdî (1993), *Topografyatu Bağdâd fî mukaddimeti kitâbi târihi Bağdâd*, Thk. Georges SALMON, (ed. Fuat Sezgin, *Islamic Geography*, LXXXVI içinde), Frankfurt.
- İbn Dihye (2001), *en-Nibrâs fî târihi hulefâi beni'l-Abbâs*, Thk. Mediha eş-Şerkâvî, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire.
- İbn Haldûn (2000), *Târîhu İbn Haldûn: Dîvânü'l-mubtedâ ve'l-haber fî târihi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, 3, Nşr. Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr, Dârü'l-fikr, Beyrut.
- İbn Hallikân (1977), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâi'z-zamân*, 5, Thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut.
- İbn Kesîr (1998), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15-16, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cîze.
- İbn Kesîr (1995), *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, 12, Çev. Mehmet KESKİN, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Adîm (1976), *Bugyetu't-taleb fî târihi Haleb*, Nşr. Ali SEVİM, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İbnü'l-Adîm (1982), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Bugyetu't-taleb fî târihi Haleb (Seçmeler)*, Çev. Ali SEVİM, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İbnü'l-Cevzî (1992), *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, 15-16, Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafâ Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

- İbnü'l-Cevzî (2005), *el-Muntazam fî târihi'l-mulûk ve'l-umem*, Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe çev. Ali SEVİM, “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485 = 1038-1092)”, *TTK Belgeler*, 26/30, 1-84.
- İbnü'l-Esîr (1966), *el-Kâmil fî't-târih*, 9-10, Thk. Carolus Johannes TORNBERG, Dâru Sâdır, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr (1987), *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, 9-10, Çev. Abdülkerim ÖZAYDIN, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-İmrânî (1973), *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, Thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Brill, Leiden.
- İbnü'l-Kalânîsi (1983), *Târihu Dımaşk: 360-555 h.*, Thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassân, Beyrut.
- İbnü'l-Kalânîsi (2008), *Târihu Dımaşk*, Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe çev. Ali SEVİM, “İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylü Târih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500 = 1044/45-1106/07)”, *TTK Belgeler*, 29/33, 1-42.
- İbnü'l-Verdî (1996), *Târihu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 1, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbnü'l-Verdî (2014), *Târihu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, Selçuklular ilgili kısımların Türkçe çev. Mustafa ALİCAN, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- JAFAR, Yahya (2011), *The Seljuq period in Baghdad 447-552 h.: A numismatic and historical study*, Spink, London.
- KİTAPÇI, Zekeriya (1994a), *Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- KİTAPÇI, Zekeriya (1994b), “Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 13-42.
- KORKMAZ, Seyfullah (1997), *Arslanü'l-Besâsîri ve Zamanı*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2001), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2013), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara.
- MAKDİSİ, George (2009), “Tuğrul Bey'in Evliliği”, Çev. Mustafa ALİCAN, *Tarih Okulu Dergisi*, 3, 139-159.
- Muhammed Şebânkâre'i (2009), *Mecma'u'l-ensâb*, Türkçe çev. Ahmad Hesamipour, “Selçuklular”, *Tarih Okulu Dergisi*, 4, 137-161.

- Müneccimbâşı (2000), *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Nşr. ve Çev. Ali ÖNGÜL, Akademi Kitabevi, İzmir.
- en-Nüveyrî (1980), *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, 23, Thk. Ahmed Kâmil Zekî, Tsh. Mustafâ Ziyâde, en-Nehdatü'l-Mısriyyeti'l-'Amme, Kahire.
- en-Nüveyrî (1985), *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, 26, Thk. Muhammed Fevzî el-'Anitîl, Tsh. Muhammed Taha el-Hâcerî, en-Nehdatü'l-Mısriyyeti'l-'Amme, Kahire.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2001), "Kâim-Biemrillâh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 210-211.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. (2013), *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, TDV İSAM Yayınları, İstanbul.
- er-Râvendî (1999), *Râhatü's-südûr ve âyetü's-surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 1, Çev. Ahmed ATEŞ, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sadrü'd-dîn el-Hüseynî (1999), *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati LÜGAL, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (1989-1992), *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-â'yân*, Yay. Ali SEVİM, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyünü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)", *TTK Belgeler*, 14/18, 1-260.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011), *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali SEVİM, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- es-Süyûtî (1964), *Târîhu'l-hulefâ'*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, Kahire.
- TURAN, Osman (2010), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Yâkût el-Hamevî (1977), *Mu'cemu'l-buldân*, 1, 4, Dâru Sâdır, Beyrut.
- el-Yezdî (1979), *el-Urâda fî'l-hikâyeti's-Selçukiyye*, Arapça çev. ve thk. Abdunnaim Muhammed Hasaneyn ve Hüseyin Emîn, Câmiatu Bağdâd, Bağdat.
- Zahîrü'd-dîn Nişâbüri (2015), *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül FİDAN, *Hâce İmâm Zahîrü'd-dîn Nişâbüri'nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- ez-Zehbî (1983), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 15, Thk. Şuayb el-Arnaût ve İbrâhîm ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.
- ez-Zehbî (1994), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: h. 441-460*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut.